

УДК 1.128

**УНЕЗАЛЕЖНЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ
ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА РЕЛІГІЙНО-
ЦЕРКОВНЕ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ
ЖИТТЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

**INDEPENDENCE OF THE ORTHODOX
AS AN INFLUENCE FACTOR ON RELIGIOUS,
CHURCH, SOCIAL AND POLITICAL LIFE
OF MODERN UKRAINE**

Бондаренко В. Д.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри богослов'я та релігієзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: Viktorbond31@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-1781-8370

Bondarenko V. D.,

Doctor of science in Philosophy, Professor, Head
of the Department of Theology and Religious Studies,
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine), e-mail: Viktorbond31@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-1781-8370

Мета статті: Описати та пояснити закономірні зміни в релігійному середовищі України, які пов'язані із становленням Православної Церкви України. Методи дослідження: релігієзнавча аналітика, герменевтика конфесійних текстів, порівняльний аналіз. Основні одержані результати: у статті йдеться про вплив, що його справляє утворення Православної Церкви України на різні сторони життя українського суспільства, зокрема на його релігійний та суспільно-політичний сегменти. Поява ПЦУ за своїм впливом і наслідками є центральною подією не лише релігійного життя нашої країни відтоді, відколи вона здобула незалежність. Її поява кладе також справжній початок нового стану формування української нації, її політичної та інтелектуальної еліт, розвиває соціальну активність Церкви та її співпрацю з інститутами громадянського суспільства в Україні. Нові можливості можуть реалізуватися при систематичній протидії старим викликам, які залишаються актуальними для релігійного середовища України у зв'язку з різноманітними геополітичними процесами.

Ключові слова: єдність православних України, Українська Православна Церква Московського патріархату, Православна Церква України, соціальне служіння Церкви, Церква і громадянське суспільство.

Purpose of the article: To describe and explain the natural changes in the religious environment of Ukraine, which are associated with the formation of the Orthodox Church of Ukraine. Methods of research: religious studies analysts, hermeneutics of confessional texts, comparative analysis. The main results obtained: the article deals with the impact that the Orthodox Church of Ukraine has on the various aspects of the life of Ukrainian society, in particular on its religious and socio-political segments. The emergence of HCV in its influence and consequences is a central event not only in the religious life of our country since then, since it has gained independence. Its appearance also marks the true beginning of a new state of formation of the Ukrainian nation, its political and intellectual elites, develops the social activity of the Church and its cooperation with civil society institutes in Ukraine. New opportunities can be realized at the systematic counteraction to the old challenges that remain relevant to the religious environment of Ukraine in connection with various geopolitical processes.

Keywords: unity of Orthodox Ukraine, Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, Orthodox Church of Ukraine, social service of the Church, Church and civil society.

Становлення Православної Церкви України і усі наступні кроки, пов'язані з розвитком цієї Церкви стали для України та українців не лише знаком завершення багатовікової залежності православних в Україні від закордонних духовно-релігійних центрів, і, у першу чергу, від Московської патріархії, не лише помітним фактором впливу на розвиток релігійно-церковного середовища

України загалом, і православного – зокрема, а й на перебіг суспільно-політичного життя в нашій країні вцілому.

В цьому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги такі реалії як домінуюча присутність православних серед віруючих інших конфесій в Україні; традиційно високий вплив на суспільство нерозв'язаних міжконфесійних чи міжцерковних конфліктів, що з різною інтенсивністю тривають у нас, починаючи з другої половини 80-х років минулого століття; швидке зближення Церкви і держави в рамках концепції солідаризму та співпраці у вирішенні тих чи інших питань суспільно-церковного життя; швидкий розвиток процесу виходу Церкви із соціальної тіні і її співпраці з інститутами громадянського суспільства аж до бажання впливати на політичний процес, з метою обстоювання релігійно-духовних цінностей на законодавчому рівні та на рівні нормотворчості місцевих органів представницької влади тощо.

Аналізуючи ці складні і багаторівневі процеси у релігійному середовищі, українському суспільстві і на рівні держави, ми з самого початку змушені підкреслити, що їхній аналіз буде здійснюватися на основі м'якого (в дусі церковної ікономії) прочитування конституційного принципу відокремлення Церкви від держави та розуміння того, що у світській державі, якою і є Україна, остання виступає серед інших, суспільних інститутів як інтегральна величина, здатна і навіть зобов'язана корегувати діяльність усіх інших суспільних інститутів, а відтак за певних умов держава може впливати і на Церкву, якщо це не буде прямим втручанням у її внутрішні справи. Церква ж у свою чергу не має впливати на внутрішні справи держави, не клерикалізувати державу і суспільство. При цьому вона завжди має право на висловлення морального осуду діям державо-владних структур, у разі якщо вони посягають на права і гідність людини як подобі Божої.

Що ж сталося у релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України з появою і конституванням Православної Церкви України? Отримання канонічного визнання Православною Церквою України, у першу чергу, стало могутнім фактором унормування певної парадигми релігійного життя в Україні. Як для Української держави, так і для Церков і релігійних організацій, які діють на території нашої країни, одним з найважливіших завдань було здобуття суб'єктності. Іншими словами вони мали перетворитися із осколків великої колись держави і релігійних організацій, що функціонували у колишньому СРСР, у самостійні, і, головне, самодостатні утворення, здатні виконувати усі внутрішні і зовнішні функції і при цьому розвиватися з урахуванням усіх новопосталих умов як у середині країни, так і на міжнародному полі. Відтак українські церкви і релігійні організації повинні були б поволі переставати бути своєрідними філіями колишніх союзних чи нинішніх російських духовно-релігійних об'єднань. У першу чергу і головне тут йдеться про

церкви, що мають чітку прив'язку до національної основи і не відносяться до релігійних організацій, що мають транснаціональну організацію.

З появою ПЦУ релігійно–церковне життя в Україні пережило радикальні зміни, перш за все, у його православному сегменті. В країні почали паралельно діяти дві канонічні православні юрисдикції, покликані задовольняти духовні потреби громадян України, які на даний час розходяться у своєму сприйнятті українського та російського православ'я. Попри усю жорсткість цього процесу, його публічне несприйняття частиною церковних кіл і політиків та радикальні кроки по невизнанню Вселенською Патріархією священноначалля УПЦ Московського Патріархату чи організація блокування останнім визнання ПЦУ іншими Православними Церквами, практично нічого не значить для українських громадян і українського суспільства. Усі прекрасно розуміють, що пройде певний час і само життя розв'яже ці протиріччя оскільки, як кажуть, кожна війна закінчується миром. Швидкість і глибина перебігу процесів, пов'язаних із співіснуванням в Україні двох православних канонічних юрисдикцій, залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів.

Серед внутрішніх факторів прямої дії слід виокремити прагнення церковного люду, священноначалля, єпископату та священства ПЦУ до пропаганди ідеї зміцнення українського православ'я та забезпечення єдності Церкви, особливо її священноначалля та вибудовування ним таких пріоритетів у житті ПЦУ, які б вигідно вирізняли б її від УПЦ Московського патріархату. До таких пріоритетів слід було б віднести демократизацію взаємин у середині церкви, зміну у стосунках єпископат–священство–парафіяни у бік народоправ'я, всебічну підтримку у боротьбі нашого народу за мир, територіальну цілісність та суверенітет України, тощо. Деякі з цих пріоритетів сформульовані громадськістю та експертним середовищем у документах і виступах, що з'явилися останнім часом [1].

До важливих внутрішніх факторів належить також законодавче і нормативно–правове регулювання проблеми взаємовідносин між двома православними юрисдикціями. Ці проблеми є важливою складовою внутрішньої єдності української нації загалом. Це саме те, чого нам так не вистачає у боротьбі із зовнішнім ворогом та сепаратизмом, корупцією і кричущими проявами несправедливості і тотальної бідності всередині країни. Ці взаємини між двома юрисдикціями в жодному разі не повинні оцінюватися суспільством як несправедливі. У зв'язку з цим законодавець мав би суттєво доопрацювати т.зв. «церковні закони» (5309 та 4128) прийняті нещодавно ВР України. Вони викликали у суспільстві надмірну дискусію, що прямо витікала із намагання держави переіменувати одну із церков та відпрацювати механізм зміни парафіями та іншими релігійними організаціями своєї юрисдикційної приналежності.

З приводу першого закону зразу ж виникає питання – якщо різниця між двома Церквами

полягає лише у їхній назві, то чи варто взагалі проводити зміни у православному церковному середовищі заради цієї формальності, яка до того ж розділяє українців, які належать до двох канонічних юрисдикцій. Нам, звичайно, зрозуміло у чому тут насправді проблема, однак здається, що держава могла б залишити за ПЦУ та УПЦ право і обов'язок самим довести чия «українськість» з поміж цих двох Церков є сильнішою і ефективнішою.

Державі б слід було братися за важливіші речі, наприклад, допомогти церкві утворити всеукраїнське виробництво церковної атрибутики і начиння, що дало б можливість перекрити грошові потоки з України до Росії, де потужно працюють т.зв. «Софринські майстерні», що забезпечують українські (і не лише українські) церкви незалежно від їхньої юрисдикції церковними товарами, перекрити сірі схеми переводу (чи переводу) грошей з України у Росію, поставити єпископат і священство обох церков у стан рядопокладених учасників правовідносин, які б жили за законами України, не допускаючи антиукраїнської пропаганди або пропаганди насилля тощо.

Другий закон є значно важливішим. У відповідності до нього релігійні організації можуть змінювати свою юрисдикцію, також не може вважатися довершеним. У ньому відсутній ефективний механізм здійснення покладених на нього функцій, який би включав у цю роботу представництво обох церков, місцеву владу, депутатський корпус та силовиків. Саме завдяки існуванню та публічному функціонуванню такого механізму Україна могла б позбутися десятків і сотень конфліктів між православними двох юрисдикцій та репутаційних втрат для України на міжнародній арені, де частина учасників процесу намагастся подати перехід віруючих із однієї юрисдикції у іншу як «рейдерські захоплення храмів», «насильницьке відбирання майна» тощо.

Серед зовнішніх факторів, що до певної міри визначають життя новоствореної автокефальної церкви, особливе місце займає її визнання іншими православними церквами. Найбільший спротив такому визнанню складає Руска Православна Церква. Ідучи у фарватері агресивної політики Російської Федерації щодо України, вона створює різноманітні перешкоди на шляху міжнародного визнання ПЦУ. Відчутний спротив цьому демонструє і складова РПЦ в Україні УПЦ Московського Патріархату.

ПЦУ в силу різних обставин ще не може вести потужну кампанію щодо свого власного визнання, а Українська держава у особі МЗС України та своїх закордонних установ не надає їй у цьому достатньої підтримки. Виконання цієї роботи на сьогодні є надзвичайно важливою складовою зовнішньої політики, як нашої держави так і Православної Церкви України. І хоча сьогодні важко передбачити тривалість того часового відрізка, що буде потрібен ПЦУ для її зовнішнього визнання, ми упевнені в тому, що цей час не за горами, а саме міжнародне визнання Церкви не є таким критично важливим для неї як внутрішня єдність і кількісне та якісне

зростання всередині країни. Однак церковному священноначаллю не слід упускати цю проблему з поля зору, хоча б із тих міркувань, що ПЦУ є єдиним репрезентантом України у міжнародному релігійному житті.

Загалом утворення і зміцнення Православної Церкви України, попри усі складнощі у її становленні, неодмінно зіграє виключно позитивну роль у справі становлення української політичної нації та нашої держави. З часу появи ПЦУ розпочався новий системний період формування цілісної української національної ідентичності. Відтепер у противників ПЦУ не залишилося жодних аргументів на користь «нерозривної єдності України з Росією», особливо якщо взяти до уваги понад п'ять років кривавої війни, розпочатої Росією, анексію і окупацію українських земель, спроби реалізації фантазмагоричних концепцій «русского мира», відродження «Новоросії» і т. ін.

Поява ПЦУ на конфесійній карті України позитивно вплине на розвиток усього релігійного середовища країни, адже нерозв'язаність «православного питання» за умови активного розвитку духовно-релігійного життя, що триває в Україні вже близько 30 років, тягне за собою утворення ряду диспропорцій, що були продиктовані фактичною виключеністю православ'я з цього процесу. Так завжди стається тоді, коли в умовах інтенсивного розвитку того чи іншого процесу не бере участі найбільша, домінуюча величина, якою для українського релігійного життя була і є православна церква.

Ці та інші зміни у сфері релігійно-церковного життя, викликані появою в Україні автокефальної православної Церкви, суттєво вплинуть на весь його подальший розвиток і не обмежаться, оскільки для кожної з країн де домінуючою величиною її духовно-релігійного життя від давня і до наших днів є православна Церква вона є атрибутивною ознакою повноцінного життя цієї країни. Так уже сталося, що православ'я, на відміну від інших релігій має у своїй основі національні цінності, що реалізуються також у царині культурно-інтелектуального, світоглядно-виховного, державотворчого та інших аспектах буття нації. Ми знаємо чимало випадків у історії православних народів, коли втрата одної з цих величин, вела до втрати других. Зокрема автокефальний статус православної Церкви безпосередньо зв'язаний з існуванням національної державності, і навпаки, поновлюючи своє життя як окремої політичної фігури, та чи інша держава обов'язково поверталася до відродження чи здобуття незалежного статусу для своєї православної церкви [2, с. 400–401].

Відтак можна стверджувати, що Українська держава, отримала в особі Православної Церкви України ще одну опору у своєму подальшому розвитку. Власне процес українського державотворення завжди включав у себе підтримку процесу становлення в Україні автокефальної православної Церкви. Починаючи із самого початку незалежності України у 1991 році, сама держава в особі її очільників та національно

орієнтованих політичних сил і громадських організацій, завжди намагалася розв'язати питання незалежності православних в Україні. Натомість сили, що прагнули відтворення старого порядку і скасування незалежності України, спираючись на протидію закордонних політичних та духовно-релігійних центрів, намагалися заблокувати і зупинити цей процес. Така політична і духовна гравітація у нашому випадку забезпечувалася Росією. Саме тому уже на початку цього століття в Україні зрозуміли, що намагання вирішити питання незалежності православних українців з Московською Патріархією є цілковито безперспективним. Тому і самі православні Церкви, а згодом і держава намагалися вирішити цю ключову для України проблему з допомогою Вселенської Патріархії, яка в силу свого статусу у середовищі Православних Церков, має опікуватися тими ситуаціями, наслідком розвитку чи консервації яких, православ'я втрачає свої позиції у тій чи іншій частині світу. Саме вдалий для України збіг обставин у координатах світової політики і призив до отримання православними України автокефального статусу.

Не вдаючись, у даному випадку, до поглибленого аналізу самого механізму надання ПЦУ автокефалії, змісту Томосу та, навіть, перших кроків розвитку цієї Церкви, зазначимо, що утвердження ПЦУ насправді ніяким чином не може вважатися початком поділу України за ознакою приналежності до однієї, чи другої Православної Церкви в Україні, а навпаки стала початком «зшивання» як українського православ'я, так і української нації. Подальші події все з більшою силою будуть демонструвати усьому світові правильність вжитих Вселенським Патріархом кроків щодо України та її православної Церкви.

Національна орієнтація ПЦУ потягне за собою щільну співпрацю з церквами, для яких національні цінності є домінуючими. Ідеться, перш за все, про Українську Греко-католицьку Церкву, що негайно відреагувала на появу ПЦУ та про Католицьку і протестантські церкви, які хоч і мають транснаціональну будову, однак поважають цінності української нації. Те ж саме можна сказати і про іудейські та мусульманські релігійні організації.

Православна Церква України з більшою зацікавленістю ставиться до співпраці із основними інститутами українського суспільства – армією, силовими відомствами, школою, системою охорони здоров'я, соціального захисту та відповідними інститутами громадянського суспільства. Тим більше, що законодавець останнім часом суттєво розширив рамки соціального служіння Церкви та доклав зусиль аби сфера релігійного життя та інші сфери суспільної активності Церкви більшою мірою зблизилися, працюючи на утвердження єдності українського суспільства. Це стало особливо помітним у справі просування проблеми військового капеланства, надання Церкві дозволу на відкриття світських навчальних закладів, державного визнання дипломів духовних

навчальних закладів та дипломів про наукові ступені, отриманих у сфері духовної освіти тощо. З часом ця робота буде скорегована і продовжена, аж до тих пір, доки Церква не стане загальнодержавним і шанованим інститутом, рівним у своїх правах з іншими суспільними інститутами.

Церква почне справляти відчутний вплив на виховання національної інтелігенції, а священство і єпископат стануть невід'ємною частиною нашої інтелігенції. Переборюючи суспільне відчуження та споживацькі настрої, певною мірою характерні для духовенства у наш час, вона неодмінно стане генератором розвитку і впливовою складовою української національної еліти.

Однак, мабуть найголовнішим слід було б уважати те, що поява і утвердження в Україні двох канонічних православних юрисдикцій не перетворили нашу країну на поле багаторічної боротьби між їхніми прихильниками, аби наново Україна не перетворилася на зону суспільного конфлікту, якою була, наприклад Галичина кінця 80-х та 90-х років минулого століття. Градус цього конфлікту найбільшою мірою залежить як від поведінки її безпосередніх учасників, так і від держави (нажалі не однієї) та політиків, а також від світового православ'я.

Проаналізуємо, нехай побічно, кожний із наведених факторів, що впливають на перебіг становлення нової реальності у православному середовищі України. На перший погляд чекати мирної розв'язки конфліктних ситуацій, що час від часу виникають у різних регіонах країни, значило б марно сподіватися, як кажуть, з моря доброї погоди. Однак, якщо виходити з того, що життя цілого світу зіткане з протиріч і протистоянь, а українці мають право на власну церкву, як і інші православні народи, то розв'язок міжправославних напруженостей лежить у знаходженні адекватних механізмів, що упорядкували б цей процес.

Такі механізми можуть бути віднайдені через знаходження державно–церковно–громадянського консенсусу в основі якого повинні лежати тези, щодо природного (а тепер і канонічного) права українського народу мати свою православну церкву; природного права людини обирати свою стежку до Бога; необхідності у встановлення взаємності або, принаймні, терпимості між православними Церквами, що змушені співіснувати в межах території однієї держави тощо. Відштовхнувшись від цих питань ми неодмінно вийдемо на питання про світове православ'я, як духовно–еклезіологічну цілісність та зможемо сформулювати парадигму сприйняття міжправославних протиріч в Україні як на загально православному рівні, так і на рівні міжнародних релігійних і світських організацій.

Щодо позиції держави в цьому питанні, то вона повинна бути стриманішою і виваженішою. Вона повинна виходити з того, що і ПЦУ і УПЦ, хоч остання і являється структурною одиницею Московського Патріархату, є українськими Церквами на тій простій підставі, що вони діють в Україні і до їхніх храмів ходять люди які є громадянами України. Саме такий підхід дасть відповідь на питання, чому не

повною мірою удалося політико–пропагандистська акція, що отримала назву «Томос тур». Ця акція не вдалася, у першу чергу, з причин того, що вона була спрямована на поділ православних українців на правильних і неправильних та зводилася до отримання чистої політичної вигоди однієї із політичних сил. Її організатори не урахували, що у XXI столітті релігія не політизується так, як це було у часи середньовіччя. І як би хто не старався повернути ті часи, вплив релігійного фактору на політику нині є незначним. Тому робити спробу політизувати релігійне середовище є практично марною справою [3; 4; 5]. Більше того, провідна частина українського політикуму не вважають релігію тим ресурсом, який здатен вплинути на результати політичних змагань [6].

Завершуючи аналіз впливу процесу незалежності православних на перебіг суспільно–політичного процесу в Україні, ще раз підкреслимо, спроби політиків використати електоральний потенціал релігійного середовища не вдавалися ще жодного разу. Певне виключення може скласти лише виборча кампанія по обранню народних депутатів до Союзного та українського парламентів першого демократичного скликання на Галичині і прилеглих до неї регіонах, де політики «зловили хвилю», створену легалізацією та відродженням УГКЦ. Однак, після того це не вдавалося повторити нікому, хоча можливостями релігійного середовища намагалися скористатися, у свій спосіб, різні політики. Саме тому, ми впевнені у провалі і найбільш вишуканих форм електоральної експлуатації релігійного середовища [7]. Нині це неможливо, бо настає час обстоювання релігійно–духовних цінностей у нашому суспільстві самими віруючими та їхніми релігійними організаціями. І поштовх цьому процесові дало саме утворення Православної Церкви України.

Список використаних джерел

1. '10 тез для ПЦУ. Віряни опублікували пропозиції до плану дій нової Помісної Церкви'. [online] Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/
2. Єленський, В., 2013. 'Велике повернення: релігія в глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття', Львів: Видавництво Українського католицького університету, 504 с.
3. 'Церква вдячна Порошенкові за Томос, але ні за кого не агітуємо – Єпіфаній'. [online] Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2678993-cerkva-vdacna-porosenkovi-za-tomos-ale-ni-za-kogo-ne-agitue-epifanij.html>
4. 'В УПЦ МП надалі наполягають, аби Константинополь відкликав Томос'. [online] Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/75314/
5. 'Запорізький митрополит Лука і екс-регіонал, з'явилися на каналі «Росія 1»'. [online] Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/75421/
6. Филипович, ЛО. 'Релігійні питання у програмах кандидатів у президенти 2019: переважають загальні слова або байдужість'. [online] Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/75250/
7. 'Всеукраїнський собор 22.01.2019. Головам євангельських об'єднань та пасторам Церков України. Рукопис', архів автора.

References

1. '10 тез dlja PCU. Virjany opublikovali propozycii' do planu dij novoi' Pomisnoi' Cerkvy (10 theses for PCU. Believers have

published proposals for the action plan of the new Local Church)'. [online] Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/

2. Jelens'kyj, V., 2013. 'Velyke povnennja: religija v global'nij polityci ta mizhnarodnyh vidnosynah kincja XX – pochatku XXI stolittja (Great return: religion in global politics and international relations late XX – early XXI century)', L'viv: *Vydavnytstvo Ukrai'ns'kogo katolyc'kogo universytetu*, 504 s.

3. 'Cerkva vdjachna Poroshenkovi za Tomos, ale ni za kogo ne agitujemo – Epifanij (The church is grateful to Poroshenko for Tomos, but we are not campaigning for anyone – Epiphanius)'. [online] Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2678993-cerkva-vdacna-poroshenkovi-za-tomos-ale-ni-za-kogo-ne-agitue-epifanij.html>.

4. 'V UPC MP nadali napoljagajut', aby Konstantynopol' vidklykav Tomos (The UOC-MP continues to insist that Constantinople withdraw Tomos)'. [online] Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/75314/.

5. 'Zaporiz'kyj mytropolyt Luka i eks-regional, z'javlyvsja na kanali «Rosija 1» (Zaporozhye Metropolitan Luka and the ex-regional, appeared on the channel «Russia 1»)'. [online] Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/75421/.

6. Fylypovych, I.O. 'Religijni pytannja u programah kandydativ u prezydenty 2019: perevazhajut' zagal'ni slova abo bajduzhist' (Religious issues in the presidential candidates' 2019 programs: general words or indifference prevail)'. [online] Dostupno: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/75250/.

7. 'Vseukrai'ns'kyj sobor 22.01.2019. Golovam jevangel's'kyh ob'jednan' ta pastoram Cerkov Ukrai'ny. Rukopys (All-Ukrainian Cathedral 22.01.2019. Heads of Evangelical Associations and Pastors of the Churches of Ukraine. Manuscript)', *arhiv avtora*.

* * *